Міністерство освіти і науки України

Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра Історії України

Дипломна робота

(бакалавра)

з теми: **«ПЕРІОД УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР: МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконала: студентка IV курсу, групи

IstP1-B22 денної форми навчання

спеціальності 014 Середня освіта

(Історія та правознавство)

Тарасевич Вікторія Олександрівна

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

доцент

Задорожнюк Андрій Борисович

Кам’янець-Подільський – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП 2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ 5
1.1. Стан наукової розробки проблеми 5
1.2. Джерельна база дослідження 10
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР (1923–1933 РР.): ІСТОРИЧНА СУТНІСТЬ, ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ 17
2.1. Передумови, цілі та правове оформлення політики коренізації 17
2.2. Основні напрями реалізації українізації в партійно-державному та освітньо-культурному житті 23
2.3. Наслідки і значення політики українізації 30
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНІЗАЦІЇ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ 37
3.1. Аналіз сучасних шкільних програм, підручників та методичних матеріалів з історії України щодо висвітлення теми українізації 37
3.2. Методичні рекомендації та розробки уроків/позакласних заходів з проблеми українізації в УСРР (з урахуванням компетентнісного підходу та сучасних педагогічних технологій) 42
ВИСНОВКИ 48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена як історичним, так і сучасним значенням політики українізації 1923–1933 рр. По-перше, українізація залишається одним із найяскравіших і водночас трагічних епізодів української історії XX століття, який продемонстрував реальну можливість національно-культурного відродження навіть у межах тоталітарного радянського режиму, а також виявив межі цієї політики та механізми її жорстокого згортання. По-друге, в умовах повномасштабної російської агресії та боротьби за збереження національної ідентичності вивчення досвіду українізації набуває особливої актуальності як приклад успішної (на певному етапі) державної політики мовної та культурної українізації. По-третє, реформа загальної середньої освіти в Україні (Нова українська школа, компетентнісний підхід, інтеграція українознавчого компонента) вимагає якісного оновлення змісту шкільних курсів історії України. Тема українізації в УСРР належить до курсу історії XX століття і вивчається в 10 класі. Саме в цьому класі вона має значний потенціал для формування національної свідомості, критичного мислення та громадянської позиції учнів, проте досі висвітлюється у підручниках фрагментарно, часто без достатньої глибини та методичної підтримки.

Об’єктом дослідження є політика українізації в Українській Соціалістичній Радянській Республіці 1923–1933 рр. як складова радянської коренізації та її відображення у шкільній історичній освіті.

Предметом дослідження виступає методика викладання проблеми українізації в УСРР у закладах загальної середньої освіти, зокрема аналіз сучасних навчальних програм і підручників для 10 класу та розробка авторських методичних рекомендацій і уроків/позакласних заходів.

Хронологічні межі роботи охоплюють два періоди: основний історичний – 1923–1933 рр. (від постанови ЦК КП(б)У «Про українізацію» до початку масових репресій проти діячів українізації) та сучасний – 2018–2025 рр. (період впровадження Нової української школи та оновлених програм з історії України для 10 класу).

Географічні межі дослідження обмежуються територією УСРР у межах 1923–1933 рр. (з урахуванням тогочасних адміністративно-територіальних змін).

Мета бакалаврської роботи полягає в комплексному історичному аналізі політики українізації в УСРР та розробці сучасної компетентнісно орієнтованої методики її викладання в 10 класі закладів загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми українізації в українській та зарубіжній історіографії.
2. Визначити джерельну базу дослідження, дати її класифікацію та оцінити інформативні можливості.
3. Розкрити передумови, цілі, правове оформлення та етапи реалізації політики українізації в УСРР.
4. Показати основні напрями українізації в партійно-державному, освітньому та культурному житті республіки, а також її наслідки й історичне значення.
5. Провести аналіз сучасних шкільних програм і підручників для 10 класу щодо висвітлення теми українізації.
6. Розробити методичні рекомендації та конкретні розробки уроків і позакласних заходів з проблеми українізації в УСРР для 10 класу з урахуванням компетентнісного підходу, інтерактивних технологій та вимог Нової української школи.
7. Сформулювати практичні рекомендації щодо ефективного використання матеріалів теми у навчально-виховному процесі 10 класу.

Методи дослідження. У роботі застосовано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний), а також педагогічні методи (педагогічне моделювання, аналіз навчально-методичної літератури, спостереження). Для аналізу шкільних програм і підручників використано контент-аналіз та метод порівняння.

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблені авторські методичні рекомендації, конспекти уроків і позакласних заходів можуть бути безпосередньо використані вчителями історії та українознавства в 10 класі закладів загальної середньої освіти, у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів. Результати дослідження можуть бути враховані при подальшому вдосконаленні шкільних програм з історії України.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовано в рамках науково-практичної конференції студентів К-ПНУ імені Івана Огієнка (2026 рік).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано тези: «Особливості викладання теми "Українізація в УСРР" у закладах загальної середньої освіти» // Наукові праці студентів історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка. Ч. 2. Кам'янець-Подільський, 2026.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (41 позиція). У першому розділі проаналізовано історіографію та джерельну базу. Другий розділ присвячено історичній сутності, етапам та наслідкам політики українізації. Третій розділ містить аналіз сучасних шкільних матеріалів для 10 класу та авторські методичні розробки. У висновках підбито підсумки дослідження та сформульовано основні теоретичні й практичні результати.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

У радянський період 1920-х – початку 1930-х рр. політика українізації в УСРР трактувалася як тимчасовий тактичний захід більшовицької партії для зміцнення радянської влади в національних республіках, зокрема в Україні, шляхом залучення місцевого населення до будівництва соціалізму. Офіційна пропаганда підкреслювала, що коренізація (українізація як її український варіант) є проявом ленінської національної політики, спрямованої на подолання великодержавного шовінізму та розвиток національних культур у межах пролетарського інтернаціоналізму [2, с. 92-95]. У цей час публікації в партійній пресі та офіційних виданнях зображували українізацію як успішний процес радянізації українського суспільства, де українська мова та культура слугували інструментом для поширення комуністичної ідеології серед мас [14, с. 90]. Після згортання політики наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. радянська історіографія практично припинила акцентувати на її позитивних аспектах, а будь-які згадки про українізацію зводилися до критики "націоналістичних ухилів" серед частини партійних кадрів, яких репресували як "ворогів народу" [4, с. 56-60].

У повоєнний період (1940-ті – 1980-ті рр.) радянська українська історіографія продовжувала інтерпретувати українізацію як вимушений компроміс більшовиків з національними настроями після революції 1917-1921 рр., але обов'язково підкреслювала її тимчасовий характер і підпорядкування загальнокласовими завданнями. Політика коренізації подавалася як успішна реалізація ленінських принципів, що забезпечила перехід до соціалістичного будівництва, хоча будь-які перевищення меж (наприклад, "петлюрівщина" в культурному житті) засуджувалися як ворожі елементи [5, с. 8-11]. У цей час акцент робився на класовому підході, а національний аспект зводився до другорядного, з обов'язковим засудженням "буржуазного націоналізму".

Лише наприкінці 1980-х – у 1990-ті рр., в умовах перебудови та здобуття Україною незалежності, пострадянська українська історіографія почала переглядати радянські стереотипи. Дослідники почали висвітлювати українізацію

як період національно-культурного відродження, що вийшов за рамки партійних планів і сприяв пожвавленню української мови, освіти, преси та літератури. Політика коренізації трактувалася як короткочасний зигзаг більшовицької влади, викликаний необхідністю нейтралізувати національно-визвольні прагнення українців після революційних подій, але згодом замінений русифікацією та репресіями [6, с. 83-89]. У цей період з'явилися роботи, що підкреслювали суперечливий характер українізації: з одного боку – реальні здобутки в розвитку української культури, з іншого – її використання як інструменту зміцнення тоталітарного режиму.

На початку 2000-х рр. українська історіографія політики українізації в УСРР набула нового імпульсу завдяки комплексним колективним працям, що систематизували попередні напрацювання та ввели в науковий обіг значний масив архівних матеріалів. Одним із ключових видань стала монографія колективу Інституту історії України НАН України «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки» (2003), де українізація трактується як суперечливий процес, що поєднував елементи національного відродження з інструментом зміцнення радянської влади [10, с. 6]. Автори підкреслюють, що політика коренізації мала тимчасовий характер і слугувала для нейтралізації національно-визвольних настроїв після революції 1917–1921 рр., але водночас стимулювала розвиток української мови, освіти та культури [10, с. 7]. Ця робота стала еталонною для подальших досліджень, оскільки вперше комплексно проаналізувала причини, механізми реалізації та згортання політики, акцентуючи на її подвійній природі – національній і радянізаційній.

У 2000-ті роки з'явилися регіональні дослідження, що доповнили загальну картину. Наприклад, В. А. Нестеренко у монографії про українізацію на Поділлі (2003) детально висвітлив місцеві особливості впровадження політики, її вплив на освіту та культурне життя, а також причини опору з боку русифікованих кадрів [10, с. 8]. Подібні праці підкреслили, що українізація не була одноманітною по всій республіці: на периферії вона часто стикалася з опором і мала менший ефект, ніж у центральних регіонах. Водночас у роботах Г. Г. Єфіменко (2000-ті – 2010-ті рр.)

акцент робиться на економічних аспектах національної політики Кремля щодо України, де українізація розглядається як тимчасовий компроміс для стабілізації влади після поразки УНР, а не щира спроба національного відродження [14, с. 83-85].

Значний внесок у переосмислення політики українізації зробили праці В. М. Даниленка, С. В. Кульчицького та Г. В. Касьянова, зокрема колективна монографія «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» (2000-ті), де згортання українізації пов'язується з переходом до жорсткої централізації та репресій проти «націонал-ухильників» [10, с.7]. Автори стверджують, що після 1927–1928 рр. політика набула формального характеру, а реальні здобутки (зростання україномовної преси, шкіл, кадрів) були використані для подальшої радянізації та підготовки до масових репресій 1930-х [10, с.8]. У 2010-ті роки з'явилися праці, що фокусуються на ролі інтелігенції: Д. В. Бачинський у монографії про інтелігенцію в українізаційних процесах (2000-ті) аналізує її як об'єкт і суб'єкт політики, підкреслюючи повернення емігрантів (М. Грушевський, В. Винниченко) та їхню участь у культурному відродженні, але з трагічним фіналом – репресіями [1, с. 120-123].

У 2010-2020-ті рр. дослідження набули глибшого критичного характеру, особливо в контексті декомунізації та протистояння російській агресії. Г. Г. Єфіменко у статтях та монографіях (2010-ті -2020-ті) детально розкриває механізми «воєнно-політичного союзу» УСРР і РСФРР (1919), показуючи, що українізація була продовженням політики асиміляції, а не справжньої дерусифікації [14, с. 83-98]. У роботах Я. Верменич (2010-ті) акцентується на конфліктологічному аспекті: коренізація стимулювала етнічну мобілізацію «знизу», що суперечило планам центру, тому її згортання було неминучим [6, с. 83-89]. Сучасні автори, як-от Н. Новородовська (2020-ті), пов'язують українізацію з подальшою русифікацією 1930-х, підкреслюючи її як інструмент тоталітарного контролю [25, с. 24-27].

У 2020-ті роки, на тлі повномасштабної війни, з'явилися праці, що трактують українізацію як приклад можливого національного відродження в умовах окупації, але з трагічним завершенням через репресії. Колективні видання Інституту історії

України НАН України підкреслюють її значення для розуміння сучасної боротьби за мову та культуру [10, с. 6-8]. Загалом сучасна українська історіографія розглядає українізацію як короткочасний «зигзаг» більшовицької політики, що дала реальні культурні здобутки (розвиток освіти, преси, літератури), але слугувала для зміцнення тоталітарного режиму та завершилася Голодомором і «Розстріляним відродженням» [23 с.7; 31 с.8].

Зарубіжна історіографія політики українізації в УСРР 1923–1933 рр. сформувалася переважно в західних країнах (США, Канада, Великобританія, Німеччина) та серед української діаспори, де акцент робився на суперечливому характері політики як інструменту радянського контролю, а не щирого національного відродження. У 1950–1970-ті рр. західні дослідники, такі як Роберт Саллівант у монографії «Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957» (1962), трактували коренізацію (українізацію) як тимчасовий компроміс більшовиків з національними настроями після поразки УНР, спрямований на легітимізацію радянської влади в Україні шляхом поступок у культурній сфері [9, с.35]. Автор підкреслював дві концепції: ліберальну (розвиток української культури) та прагматичну (вкорінення більшовиків серед українців), але наголошував на її обмеженості та швидкому згортанні на початку 1930-х рр. через страх перед "українським буржуазним націоналізмом" [4, с. 7-8].

У 1980-1990-ті рр. зарубіжні історики, зокрема в контексті вивчення національної політики СРСР, розглядали українізацію як частину ширшої політики коренізації (korenizatsiya), що мала на меті нейтралізувати незалежницькі прагнення українців після 1917-1921 рр. та зміцнити більшовицьку владу. У роботах, присвячених міжвоєнному періоду, підкреслювалося, що українізація призвела до короткочасного культурного відродження (розвиток мови, освіти, преси), але суперечила імперським амбіціям центру, тому завершилася репресіями та русифікацією [3, с. 34-36; 39]. Західні автори часто порівнювали український варіант коренізації з іншими республіками, відзначаючи, що в Україні вона вийшла за межі планів Москви через активність "знизу" (популярна українізація, "петлюрівщина"), що спровокувало жорстку реакцію Сталіна [7, с. 67-75].

Порівняльний аналіз підходів показує суттєві відмінності між радянською/пострадянською українською історіографією та зарубіжною. Радянська традиція (1920-1980-ті рр.) зводила українізацію до "ленінської національної політики" як засобу радянізації, акцентуючи класові аспекти та засуджуючи "націоналістичні ухили" [13, с. 35]. Сучасна українська історіографія (2000–2020-ті рр.) бачить у ній короткочасне національно-культурне відродження, що вийшло за рамки більшовицьких планів і завершилося Голодомором та "Розстріляним відродженням" [10, с. 6-8]. Зарубіжна ж історіографія (західна та діаспорна) трактує політику як амбівалентну та тимчасову стратегію легітимізації радянської влади, підкреслюючи її примусовий характер і зв'язок з подальшою русифікацією та репресіями [3, с. 7]. Якщо українські дослідники акцентують на здобутках (розвиток культури, повернення емігрантів), то західні – на її інструментальній ролі в тоталітарному контролі та як прелюдію до Голодомору 1932–1933 рр. [3, с. 35-36].

Таблиця 1.1

Порівняльний аналіз основних підходів до політики українізації в історіографії

Період / Традиція	Основний підхід до українізації	Ключові акценти
Радянська (1920-1980-ті рр.)	Тимчасовий захід для радянізації та подолання "великодержавного шовінізму"	Класовий характер, ленінські принципи, критика "ухилів"
Пострадянська українська (1990-1990-ті рр.)	Перегляд стереотипів: від компромісу до національного відродження з трагічним фіналом	Здобутки в культурі, згортання через репресії
Сучасна українська (2000-2020-ті рр.)	Суперечливий "зигзаг": культурне відродження в тоталітарних рамках, прелюдія до Голодомору	Національна мобілізація "знизу", репресії 1930-х

Зарубіжна (західна та діаспорна, 1950-2020-ті рр.)	Амбівалентна стратегія легітимізації влади: поступки для вкорінення більшовиків, швидке згортання	Інструмент контролю, зв'язок з русифікацією та репресіями

1.2. Джерельна база дослідження

Нормативно-правова база політики українізації в УСРР 1923–1933 рр. сформувалася на основі рішень центральних органів більшовицької партії та радянської влади, які проголосили курс на коренізацію (в українському варіанті — українізацію) як засіб зміцнення радянської влади в національних республіках. Початок цій політиці поклав XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р., де в резолюції «Про завдання партії в національному питанні» було визнано необхідність подолання великодержавного шовінізму та розвитку національних культур у рамках пролетарського інтернаціоналізму. Ця резолюція стала ідеологічною основою для подальших законодавчих актів УСРР, де українізація трактувалася як тимчасовий захід для залучення українського населення до соціалістичного будівництва.

Першими ключовими нормативними актами на рівні УСРР стали декрети та постанови 1923 р. 27 липня 1923 р. Рада Народних Комісарів УСРР видала декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», який передбачав поступовий перехід усіх типів шкіл на українську мову викладання з чітко визначеними термінами. Цей документ започаткував масову українізацію освіти, зобов'язуючи перевести викладання на українську мову в початкових, середніх і вищих навчальних закладах. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови», яка поширювала українізацію на державне управління: українська мова запроваджувалася в діловодстві всіх рівнів влади, а державні службовці зобов'язувалися опанувати її протягом певного терміну. Ці акти стали основою для практичного впровадження політики в освітній та адміністративній сферах, де українська мова отримувала статус рівноправної з російською.

У 1925 р. політика набула більш системного характеру. 30 квітня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли спільну постанову про заходи щодо термінового проведення повної українізації радянського апарату, яка встановлювала обов'язкові терміни переведення діловодства на українську мову в усіх установах і передбачала звільнення з посад тих, хто не опанував мови. 30 травня 1925 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про українізацію партійного, професійного апарату та радянських установ, де наголошувалося на необхідності напруження сил партії для опанування української мови. Додатково 16 липня 1925 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про практичні заходи з українізації радянського апарату», яка деталізувала механізми контролю, створення комісій з українізації та відповідальність за невиконання.

Найбільш узагальнюючим актом став Положення від 6 липня 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури», ухвалене ВУЦВК і РНК УСРР. Цей документ скасовував і узагальнював попередні постанови, встановлював українську мову як основну в державному житті, освіті та культурі, а також передбачав подальше висування українців на керівні посади. Він став кульмінацією законодавчого оформлення політики українізації, коли вона досягла найбільшого розмаху.

На союзному рівні політика коренізації регулювалася постановами ЦВК СРСР та РНК СРСР, зокрема рішеннями щодо національної політики в республіках. У 1932-1933 рр. з'явилися документи, що сигналізували про згортання: постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. визнала українізацію в Україні «неправильною» та «перегнутою», що призвело до її фактичного припинення та переходу до русифікації. Ці акти, разом з резолюціями пленумів ЦК КП(б)У (зокрема 1933 р.), фіксували кінець політики українізації та початок репресій проти її провідників.

Нормативно-правові документи 1923–1927 рр. становлять основу джерельної бази для вивчення передумов, цілей і механізмів реалізації українізації, демонструючи її як інструмент радянізації українського суспільства. Вони доступні в публікаціях збірників документів («Національні процеси в Україні: історія і

сучасність», «Українізація 1920–30-х років»), архівах ЦДАВО України та виданнях Інституту історії України НАН України.

Архівні матеріали становлять одну з найважливіших груп джерел для вивчення політики українізації в УСРР, оскільки вони фіксують реальний хід її реалізації, внутрішні суперечності, звіти про виконання постанов та реакцію на місцях. Основний масив документів зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Тут ключовими є фонди, що безпосередньо стосуються українізації: фонд 1 «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет» (ВУЦВК), де відклалися протоколи, постанови, доповідні записки та звіти про українізацію радянського апарату, освіти та культури; фонд 166 «Народний комісаріат освіти УСРР» (НКО УСРР), що містить матеріали про українізацію шкіл, вищої освіти, культурно-освітніх установ, плани перекладу викладання на українську мову, звіти про стан україномовних шкіл та курси українознавства. У цьому фонді збереглися численні статистичні звіти про кількість україномовних шкіл, учнів та вчителів, а також протоколи нарад і комісій з українізації. Фонд 555 «Комітет у справах друку при РНК УСРР» фіксує процес українізації преси: реєстраційні картки газет, звіти про тиражі, перехід редакцій на українську мову, плани видань та цензурні матеріали. Фонд 582 «Центральне статистичне управління УСРР» (ЦСУ УСРР) містить статистичні звіти про мовний склад населення, освіту, пресу та кадрову українізацію в установах за 1920-ті – початок 1930-х рр., зокрема дані про відсоток українців серед державних службовців, учнів шкіл та студентів вузів.

У Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України) зберігаються матеріали фондів ЦК КП(б)У, зокрема протоколи пленумів, резолюції та доповіді про хід українізації партійного та радянського апарату, боротьбу з «націоналістичними ухилами» та згортання політики. Тут відклалися документи про чистки в партійних організаціях, пов’язані з українізацією, та звіти про опір русифікованих кадрів. Окремі матеріали знаходяться в обласних державних архівах (Київської, Харківської, Вінницької, Донецької, Луганської областей), де є локальні звіти про українізацію на місцях: протоколи окружкомів,

райвиконкомів, звіти про переведення діловодства на українську мову, стан україномовних шкіл та преси в регіонах.

Статистичні звіти 1920–1930-х рр. є важливим джерелом для кількісної оцінки українізації. Вони демонструють динаміку: наприклад, зростання україномовних шкіл з кількох відсотків у 1923 р. до понад 80 % у 1928-1929 рр., збільшення частки українців серед студентів вузів з 19 % у 1922 р. до 53,6 % у 1928/1929 рр., українізацію преси з 7 україномовних газет на початку 1920-х до 373 (89 % від загальної кількості) у 1933 р. з тиражем 3,6 млн примірників. Ці дані відображені в звітах ЦСУ УСРР, НКО УСРР та Комітету у справах друку, де фіксуються річні показники тиражів, мовний склад видань, кількість україномовних журналів (з 1920-х до 89 у 1933 р.) та книжкової продукції (зростання з 27,4 % у 1922 р. до 78,3 % у 1930 р.). Статистика також показує згортання: зменшення україномовних видань після 1932–1933 рр. через постанови про «перегини» в українізації.

Періодична преса 1920–1930-х рр. виступає як об’єкт і суб’єкт українізації, відображаючи її пропагандистську та ідеологічну роль. Центральні органи – газети «Вісті ВУЦВК» (згодом «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР»), «Комуніст» (російськомовний орган ЦК КП(б)У, що частково українізувався), «Радянське село», «Комсомолець України» – публікували постанови, звіти про українізацію, статті про успіхи в освіті, пресі та культурі, а також критику «великодержавного шовінізму» та «націоналістичних ухилів». Регіональна преса (органи губкомів, окружкомів, райкомів) фіксувала місцеві особливості: опір українізації в містах, успіхи в селах, звіти про переклад діловодства та школи. Преса слугувала інструментом пропаганди: публікувала матеріали про курси українознавства, повернення емігрантів (М. Грушевський), розвиток української літератури, але з середини 1920-х рр. дедалі більше акцентувала на «радянізації» української культури. Після 1932-1933 рр. у пресі з’являються матеріали про «перегини» в українізації та репресії проти її діячів. Періодичні видання (газети, журнали, бюлетені) є синхронним джерелом, що фіксує щоденні події, дискусії та зміни політики, доповнюючи архівні документи живими деталями суспільного життя.

Нормативно-правова база включає постанови ВУЦВК і РНК УСРР (зокрема декрет від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» [3, с. 34-36] та рішення XII з’їзду РКП(б) [31, с. 210-212]. Ці документи, доступні в наукових збірниках, фіксують ідеологічні та адміністративні межі політики.

Архівні матеріали, що аналізуються через наукову літературу, зосереджені у фондах ЦДАВО України (зокрема фонд 1 — ВУЦВК; фонд 166 — НКО УСРР) [12, с. 120-125] та ЦДАГО України (фонд 1 — ЦК КП(б)У) [33, с. 10-15]. Ці джерела дозволяють реконструювати механізми впровадження українізації. Статистичні дані (звіти ЦСУ УСРР) дають змогу простежити динаміку українізації освіти та преси: наприклад, зростання частки україномовних шкіл до 88 % у 1930 р. [24, с. 140-145]. Періодична преса («Вісті ВУЦВК», «Комуніст») слугує важливим джерелом для вивчення пропагандистських аспектів [8, с. 112-118]. Мемуарна спадщина (зокрема щоденники С. Єфремова) доповнює офіційну документацію суб’єктивним баченням подій, фіксуючи атмосферу «Розстріляного відродження» [15, с. 210].

Ці джерела разом дозволяють реконструювати як успіхи українізації (розвиток освіти, преси, культури), так і її обмеженість, інструментальний характер та швидке згортання в умовах посилення тоталітарного контролю.

Мемуари, щоденники та епістолярна спадщина діячів українізації становлять групу джерел особистого походження, що передають суб'єктивне бачення подій, внутрішні суперечності політики коренізації, атмосферу національно-культурного відродження 1920-х рр. та трагедію його згортання на початку 1930-х. Ці джерела доповнюють офіційні документи живими деталями, особистими оцінками, свідченнями про опір русифікації, репресії проти інтелігенції та "націонал-ухильників", а також про ентузіазм перших років українізації. Вони фіксують як успіхи (розвиток української освіти, преси, літератури, повернення емігрантів), так і обмеженість політики як інструменту радянізації.

Щоденники є найціннішими серед них, бо записувалися синхронно подіям, без значної пізнішої цензури пам'яті. Найвідомішим є щоденник Сергія Єфремова

(1923-1929 рр.), де фіксуються щоденні спостереження за ходом українізації, станом української культури, преси, освіти, а також критика більшовицької політики, репресії проти інтелігенції та особисті переживання автора як учасника "Розстріляного відродження" [15, с. 210-260]. Записи передають атмосферу надії 1920-х і тривоги напередодні репресій, включаючи деталі про арешти, цензуру та руйнування досягнень українізації.

Мемуари (спогади) діячів часто писалися в еміграції або після звільнення з таборів, тому мають ретроспективний характер і можуть містити апологетику чи виправдання власної позиції. Серед них – спогади Володимира Винниченка, який повернувся в УСРР у 1920 р. і брав участь у культурному житті, але швидко розчарувався та емігрував; його твори (зокрема "Відродження нації") відображають бачення українізації як тимчасового компромісу більшовиків [32, с. 300-320]. Спогади Миколи Хвильового, Олександра Шумського та інших націонал-комуністів (часто опубліковані посмертно або в діаспорі) розкривають внутрішньопартійну боротьбу за справжню українізацію проти московського центру, ідеологічні конфлікти та причини згортання політики [23, с. 150-170]. Спогади діячів, що повернулися з еміграції (М. Грушевський, В. Самійленко, М. Вороний), фіксують ентузіазм перших років, участь у культурному будівництві та подальші репресії [31, с. 250-260].

Епістолярна спадщина (листи, кореспонденція) є важливою для реконструкції особистих зв'язків, дискусій та планів діячів. Листи між учасниками українізації (наприклад, між О. Шумським, М. Скрипником, М. Грушевським) розкривають закулісні механізми політики, конфлікти з московським керівництвом, плани розвитку української культури та освіти. Епістолярій репресованих діячів (зокрема з архівів ДПУ/НКВС) фіксує останні місяці їхнього життя, спроби самозбереження чи протести проти репресій. Листи емігрантів, що повернулися (В. Винниченко, Ю. Тютюнник), показують мотиви повернення та розчарування в радянській владі.

Ці джерела, попри суб'єктивність, високу емоційність та можливі цензурні правки (особливо в радянських виданнях), є незамінними для розуміння людського

виміру українізації: ентузіазму, ілюзій, трагедії репресій та "Розстріляного відродження". Вони доступні в публікаціях Інституту історії України НАН України, архівах (ЦДАВО, ЦДАГО), виданнях мемуарної серії та електронних бібліотеках (наприклад, chytvo.org.ua, resource.history.org.ua).

Висновки до розділу 1

У першому розділі роботи було проведено теоретико-методичне обґрунтування дослідження політики українізації в УСРР та її висвітлення в шкільному курсі історії, за результатами якого можна зробити такі висновки:

1. Окреслено історичний контекст політики українізації 1923–1933 рр., яка розглядається як суперечливий процес національно-культурного відродження, обмежений радянським тоталітарним контекстом. Встановлено, що для актуалізації цієї теми у викладанні необхідно відійти від застарілих ідеологічних схем, акцентуючи на ролі національної інтелігенції та історичному значенні досвіду 1920-х років для сучасної дерусифікації.

2. Проаналізовано джерельну базу, до якої увійшли нормативно-правові акти (зокрема декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. та постанови 1925–1927 рр.) і статистичні матеріали. Відомості про архівні фонди (ЦДАВО України та ЦДАГО України) в роботі базуються на аналізі вторинних джерел — фахових наукових збірників документів та монографій провідних істориків, які ввели ці дані в науковий обіг, а не на безпосередньому опрацюванні оригіналів автором роботи.

3. Доведено, що сучасна методика викладання цієї теми в 10 класі ґрунтується на компетентнісному підході. Встановлено, що ключовим завданням для вчителя є формування критичного мислення учнів через аналіз причинно-наслідкових зв’язків та поєднання офіційної документації з матеріалами преси того часу, що дозволяє інтегрувати питання національної ідентичності у контекст сучасних процесів боротьби за державний суверенітет.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР (1923–1933 РР.): ІСТОРИЧНА СУТНІСТЬ, ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ

2.1. Передумови, цілі та правове оформлення політики коренізації

Національна політика більшовиків у 1917-1923 рр. пройшла еволюцію від радикальних декларацій про право націй на самовизначення до прагматичного визнання необхідності поступок національним рухам для зміцнення радянської влади в Україні. Після Жовтневого перевороту 1917 р. більшовики проголосили Декларацію прав народів Росії (2 листопада 1917 р.), яка декларувала рівність і суверенність народів, право на вільне самовизначення аж до відокремлення та утворення самостійної держави, скасування національних привілеїв і обмежень, вільний розвиток національних меншин [31, с. 205-208]. Цей документ мав пропагандистський характер і слугував для легітимізації більшовицької влади серед неросійських народів, зокрема українців, чия національна свідомість значно зросла під час революції 1917-1921 рр. та боротьби за державність.

У перші роки радянської влади (1917-1919 рр.) національна політика більшовиків в Україні була відверто великодержавницькою та русифікаторською. Після встановлення радянської влади в Україні (грудень 1917 - початок 1918 рр.) більшовики ігнорували українську мову та культуру, вважаючи їх "реакційними" або "буржуазними". Голова радянського уряду УСРР Християн Раковський у березні 1919 р. заявляв, що "декларування української мови як державної – справа реакційна", а все діловодство велося російською мовою [32, с. 182-185]. Більшовики боролися проти Центральної Ради та Директорії не як проти "українських", а як проти "буржуазних" сил, але на практиці це супроводжувалося придушенням національних прагнень, русифікацією освіти та адміністрації. Політика "воєнного комунізму" (1918-1921 рр.) посилювала централізацію, ігнорувала національні особливості, що призводило до масового опору українського селянства та інтелігенції, селянських повстань і зростання національно-визвольних настроїв [19, с.142-144].

Перелом у національній політиці більшовиків щодо України стався наприкінці 1920 – на початку 1921 рр., коли поразки в польсько-радянській війні,

масові антибільшовицькі виступи (Тамбовське, Кронштадтське повстання, селянські повстання в Україні) та голод 1921–1923 рр. змусили Кремль визнати загрозу втратити контроль над національними окраїнами [32, с. 220-223]. Більшовики зрозуміли, що без поступок українським національним прагненням неможливо стабілізувати владу в УСРР, де більшість населення становили українські селяни, які віддавали перевагу національним гаслам під час революції 1917–1921 рр. Формування націонал-комуністичної течії в КП(б)У (С. Мазлах, В. Шахрай, книга "До хвилі. Що діється на Україні і з Україною", 1919 р.) та опір русифікації з боку українських комуністів (боротьбисти, незалежні) підштовхнули центр до перегляду політики [19, с. 143-145].

Кульмінацією цієї еволюції стала резолюція XII з'їзду РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.) "Про завдання партії в національному питанні", де проголошено політику коренізації (укорінення радянської влади в національних республіках). З'їзд визнав великодержавний шовінізм головною небезпекою, зобов'язав будувати органи влади переважно з місцевих кадрів, впроваджувати рідну мову в школі, адміністрації та культурі, розвивати національні традиції [32, с. 300-304]. Для України це означало перехід до українізації як форми коренізації: залучення українців до партійно-державного апарату, українізацію освіти, преси та діловодства. Резолюція з'їзду стала безпосередньою передумовою декретів ВУЦВК і РНК УСРР 1923 р. про українізацію шкіл та рівноправність мов [10, с. 70-75].

Національна політика більшовиків 1917-1923 рр. еволюціонувала від ігнорування та придушення українського національного руху до вимушених поступок під тиском поразок, опору населення та потреби легітимізувати радянську владу. Ці передумови – поразка в боротьбі з національно-визвольним рухом 1917–1921 рр., зростання національної свідомості українців, загроза втрати контролю над Україною – зумовили запровадження політики коренізації/українізації як тимчасового компромісу для зміцнення диктатури пролетаріату в національній республіці [31, с. 310-312].

Політика українізації в УСРР (1923–1933 рр.) мала чітко визначені цілі, які формально проголошувалися в партійних документах і резолюціях, але на практиці

поєднували прагматичні завдання зміцнення радянської влади з ідеологічним обґрунтуванням у дусі ленінської національної політики. Офіційна мета полягала в подоланні наслідків «великодержавного шовінізму» та створенні умов для справжнього рівноправ'я народів у рамках пролетарського інтернаціоналізму [31, с. 310-113]. XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. у резолюції «Про національне питання» вказував, що коренізація (українізація як її український варіант) необхідна для «залучення широких мас трудящих до радянського будівництва», подолання недовіри неросійських народів до російського пролетаріату та зміцнення диктатури пролетаріату в національних республіках [32, с. 300-304].

Основні цілі політики українізації, сформульовані в постанові ЦК КП(б)У від 16 липня 1925 р. та інших документах, включали:

- Зміцнення радянської влади в Україні шляхом вкорінення (коренізації) партійно-державного апарату серед українського населення. Це передбачало висування українців на керівні посади, українізацію діловодства та створення лояльних кадрів, які б сприймалися населенням як «свої» [10, с. 95-98].
- Нейтралізація національно-визвольних настроїв після поразки Української революції 1917–1921 рр. та масового опору селянства. Українізація мала зняти гостроту національного питання, показати, що радянська влада поважає українську мову та культуру, і таким чином послабити вплив «петлюрівщини» та інших антирадянських сил [24, с. 110-113, 19, с. 142-145].
- Радянізація української культури та освіти через використання української мови як інструменту поширення комуністичної ідеології серед селянства та робітництва. Мета полягала в тому, щоб «пролетарська культура» проникала в маси рідною мовою, сприяючи класовому вихованню та ліквідації «буржуазного націоналізму» [25, с. 24-27; 10,с. 100-103].

Ідеологічне обґрунтування політики базувалося на ленінських принципах національного питання, викладених у працях В. І. Леніна («Критичні зауваження

щодо національного питання», 1913 р.; «Про право націй на самовизначення», 1914 р.). Ленін наголошував, що в умовах багатонаціональної держави пролетаріат повинен боротися з великодержавним шовінізмом як головною небезпекою та підтримувати право націй на самовизначення, але лише в рамках соціалістичного будівництва [31, с. 305-308]. У радянській інтерпретації це означало, що українізація є тимчасовим заходом для подолання «великодержавного шовінізму» (російського націоналізму) та «місцевого націоналізму» (українського), з подальшим злиттям націй у єдину соціалістичну спільноту.

У постанові ЦК КП(б)У від 1925 р. та виступах М. Скрипника підкреслювалося, що українізація – це «ленінська національна політика в дії», спрямована на «зближення трудящих різних національностей» та «виховання інтернаціоналізму» [10, с. 95-98, 37, с. 40-43]. Водночас ідеологічне обґрунтування містило внутрішню суперечність: з одного боку, проголошувалася підтримка розвитку української культури, з іншого – вона мала бути «пролетарською за змістом», тобто підпорядкованою класовим завданням і цензурі [25, с. 24-27]. Це призводило до того, що українізація на практиці часто обмежувалася формальними заходами, а будь-які спроби вийти за межі радянської ідеології (наприклад, відродження традицій української інтелігенції) трактувалися як «націоналістичний ухил».

Цілі політики українізації були подвійними: прагматичними (зміцнення влади, нейтралізація опору) та ідеологічними (реалізація ленінських принципів, радянізація через рідну мову). Формально проголошувалося національне відродження, але на ділі воно слугувало інструментом тоталітарного контролю та підготовки до подальшої централізації й русифікації [32, с. 310-312].

Період 1923–1927 рр. став ключовим для правового оформлення політики українізації в УСРР, коли на основі резолюції XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) про коренізацію було прийнято низку декретів, постанов та резолюцій ВУЦВК, РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Ці акти започаткували поступове впровадження української мови в освіту, державне управління, партійний апарат та культуру, встановлюючи терміни, механізми контролю та відповідальність за невиконання.

Вони демонструють еволюцію від початкових заходів у сфері освіти до системної українізації радянського апарату та узагальнення попередніх норм [31, с. 310-313].

Перші ключові документи 1923 р. заклали основу для українізації освіти та рівноправності мов. Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» передбачав обов'язковий перехід усіх типів шкіл (початкових, середніх, вищих) на українську мову викладання з чіткими термінами реалізації [10, с. 72-75]. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» зобов'язувала запроваджувати українську мову в усіх щаблях державного управління, діловодстві та громадських установах, визнаючи недостатність простої рівності української та російської мов [32, с. 300-303]. Ці акти стали правовою базою для практичної українізації, хоча на початковому етапі виконання було формальним через опір русифікованих кадрів.

У 1924–1925 рр. політика набула більш системного характеру з акцентом на українізацію апарату. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи щодо термінового проведення повної українізації радянського апарату» встановлювала обов'язкові терміни переведення діловодства на українську мову в усіх установах, створення комісій з українізації та звільнення з посад тих, хто не опанував мови [10, с. 95-98]. Резолюція пленуму ЦК КП(б)У від 30 травня 1925 р. про українізацію партійного, професійного апарату та радянських установ наголошувала на необхідності напруження сил партії для опанування української мови та висування українців на керівні посади [37, с. 40-43]. Постанова РНК УСРР від 16 липня 1925 р. «Про практичні заходи з українізації радянського апарату» деталізувала механізми контролю, іспити з мови та відповідальність за саботаж [10, с. 100-103].

Кульмінацією правового оформлення стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 6 липня 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури», яка скасувала та узагальнила попередні акти, проголосила українську мову основною в державному житті, освіті та культурі, передбачила подальше висування українців на керівні посади та розвиток

національної культури [10, с. 110-113]. Цей документ став вершиною законодавчого оформлення політики українізації до її згортання наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Таблиця 2.1

Основні нормативно-правові акти та постанови про українізацію в УСРР (1923–1927 рр.)

Дата	Орган-видавець	Назва документа	Основний зміст та значення
27 липня 1923 р.	РНК УСРР	Декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ»	Запровадження української мови в усіх типах шкіл з термінами реалізації; початок масової українізації освіти [4].
1 серпня 1923 р.	ВУЦВК і РНК УСРР	Постанова «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови»	Зобов'язання впроваджувати українську мову в державному управлінні та діловодстві; визнання недостатності простої рівності мов [4].
30 квітня 1925 р.	ВУЦВК і РНК УСРР	Постанова «Про заходи щодо термінового проведення повної українізації радянського апарату»	Терміни переведення діловодства на українську мову в установах; створення комісій; звільнення за невиконання [5].
30 травня 1925 р.	Пленум ЦК КП(б)У	Резолюція про українізацію партійного, професійного апарату та радянських установ	Напруження сил партії для опанування мови; висування українців на посади [6].

16 липня 1925 р.	РНК УСРР	Постанова «Про практичні заходи з українізації радянського апарату»	Деталізація контролю, іспитів з мови та відповідальності [6].
6 липня 1927 р.	ВУЦВК і РНК УСРР	Постанова «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури»	Узагальнення попередніх норм; українська мова як основна в державі, освіті та культурі; кульмінація законодавчого оформлення [41].

Ці акти свідчать про поступове розширення сфери українізації від освіти до апарату влади та культури, але водночас підкреслюють її інструментальний характер як тимчасового заходу для зміцнення радянської влади [6, с. 84-86].

2.2. Основні напрями реалізації українізації в партійно-державному та освітньо-культурному житті

Українізація партійно-державного апарату та органів влади в УСРР (1923–1933 рр.) стала одним із найважливіших напрямів політики коренізації, оскільки саме через вкорінення радянської влади серед українського населення більшовики прагнули подолати недовіру до режиму, що сприймався як «московський» і чужий. Початок процесу поклала постанова ЦК КП(б)У від 16 липня 1925 р. «Про українізацію партійного, професійного апарату та радянських установ», яка зобов’язувала всі органи влади перевести діловодство на українську мову, підвищити частку українців серед працівників і забезпечити їх висування на керівні посади [6, с. 84-86]. Цей документ встановлював конкретні терміни: до 1 січня 1926 р. – 50 % українізації апарату, до 1 січня 1927 р. – повна українізація в усіх щаблях влади. Для контролю створювалися спеціальні комісії з українізації при ВУЦВК, РНК УСРР, ЦК КП(б)У та на місцях.

Практична реалізація українізації апарату проходила через кілька етапів. Спочатку впроваджувалися курси української мови для державних службовців: у

1925–1927 рр. було організовано масові курси українознавства та мови для працівників радянських установ, профспілок і партійних організацій. За даними НКО УСРР, до 1927 р. понад 70 % службовців центральних установ пройшли такі курси, а в сільських районах цей показник сягав 85–90 %. Водночас проводилися іспити з української мови: ті, хто не складав іспитів, підлягали звільненню або переведенню на нижчі посади. Це призвело до значного зростання частки українців серед державних службовців: якщо в 1923 р. українці становили близько 25–30 % апарату, то до 1929 р. – вже понад 60 % у центральних установах і до 80–90 % у сільських радах [6, с. 86-88].

Особливу увагу приділяли висуванню українців на керівні посади. У 1925–1928 рр. було здійснено масове висування «висуванців» – робітників і селян українського походження – на посади голів виконкомів, наркомів, секретарів окружкомів. Наприклад, у 1927 р. українці становили 54 % складу ЦК КП(б)У, а серед голів окрвиконкомів – 67 %. У партійному апараті українізація також відбувалася активно: до 1928 р. частка українців серед членів партії зросла з 23 % у 1922 р. до 57 %, а серед кандидатів у члени – до 65 % . Це дозволяло більшовикам представляти владу як «свою», народну, що сприяло легітимізації режиму серед українського селянства [6, с. 86-88].

Проте процес стикався з серйозним опором. Русифіковані кадри, переважно з російськомовних міст, саботували українізацію: ігнорували курси, фальсифікували звіти, звільняли українців під приводом «некомпетентності». У 1926–1927 рр. зафіксовано численні випадки, коли в Харкові, Одесі, Донбасі діловодство залишалося російським, а українська мова використовувалася лише формально. У відповідь партійне керівництво проводило чистки: у 1927–1929 рр. звільнено або переведено понад 15 тис. працівників за «саботаж українізації» [10, с. 176]. Водночас українізація апарату мала й негативні наслідки: багато «висуванців» не мали достатньої кваліфікації, що призводило до зниження ефективності управління, бюрократичних помилок і корупції.

До 1929–1930 рр. українізація апарату досягла піку: українська мова стала основною в діловодстві більшості установ, українці переважали серед керівництва

на всіх рівнях. Однак після постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., яка визнала українізацію «перегнутою», процес швидко згорнувся: почалися звільнення «націоналістів», повернення російської мови в діловодство та репресії проти тих, хто активно впроваджував політику [10, с. 182]. Українізація партійно-державного апарату була найяскравішим проявом політики коренізації, що дозволила тимчасово зміцнити радянську владу в Україні, але водночас виявила її інструментальний характер і межі, визначені московським центром.

Реформування системи освіти в УСРР у 1923–1933 рр. стало одним із наймасштабніших і найпомітніших напрямів політики українізації, оскільки саме через школу більшовики прагнули сформувати нове покоління, лояльне до радянської влади, але виховане рідною мовою. Початок процесу поклала постанова РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», яка зобов’язувала перевести всі типи шкіл (початкові, неповні середні, середні, професійні, технікуми, вищі навчальні заклади) на українську мову викладання з чіткими термінами: до 1925–1926 рр. – повна українізація початкової школи, до 1927–1928 рр. – середньої та вищої [10, с. 120]. Народний комісаріат освіти УСРР (НКО) створив спеціальні комісії з українізації освіти, які контролювали переклад підручників, підготовку вчителів та перехід на українську мову навчання [10, с.121].

Українізація шкіл проходила динамічно. У 1923 р. частка україномовних шкіл становила лише 8–10 %, переважно в сільській місцевості. Завдяки масовим заходам (курси українознавства для вчителів, переклад програм і підручників, створення нових україномовних посібників) до 1927/1928 навчального року україномовні школи становили близько 83 % від загальної кількості, а в 1929/1930 р. – вже понад 88 %. У сільських районах цей показник сягав 95–97 %, тоді як у містах залишався нижчим (Харків – близько 60 %, Одеса – 40–50 %, Донбас – 30–40 %) через сильну русифікацію міського населення [24, с. 145]. Було створено українські педагогічні технікуми та інститути, збільшено прийом українців до вузів: якщо в 1922/1923 р. українці становили 19 % студентів, то в 1928/1929 р. – вже 53,6 %, а в 1930 р. – понад 60 % [10, с. 176].

Реформування вищої школи включало українізацію викладання, наукової роботи та студентського середовища. У 1925–1927 рр. Харківський університет, Київський політехнічний інститут, Одеський інститут народної освіти та інші вузи почали переходити на українську мову. Було створено Український науково-дослідний інститут мовознавства, Інститут марксизму-ленінізму, де українська мова стала основною. Повернення емігрантів (М. Грушевський, О. Гермайзе, Ф. Савченко) та активна діяльність ВУАН сприяли розвитку української наукової термінології та підручників. Водночас у вищій школі зберігалися суперечності: частина викладачів (особливо в технічних вузах) опиралася українізації, посилаючись на брак термінології та підготовки, що призводило до двомовності або формального характеру переходу [1, с.82-84].

Незважаючи на успіхи, українізація освіти мала обмежений і тимчасовий характер. Після 1929–1930 рр., з початком індустріалізації та колективізації, центр посилив контроль: у 1932–1933 рр. почалося згортання політики. Постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. визнала українізацію «перегнутою», що призвело до масового повернення російської мови в школи, звільнення вчителів-українізаторів, закриття україномовних відділень у вузах і репресій проти педагогів та науковців, пов’язаних з «націоналістичним ухилом». До середини 1930-х рр. частка україномовних шкіл різко зменшилася, а вища освіта знову стала переважно російськомовною [10, с. 310].

1. Досягнення українізації освіти:
   - Масовий перехід шкіл на українську мову навчання (з 8–10 % у 1923 р. до 88–90 % у 1930 р.).
   - Зростання частки українців серед студентів вузів (з 19 % до понад 60 %).
   - Розвиток української наукової термінології, створення україномовних підручників і наукових установ.
   - Повернення частини емігрантської інтелігенції та активізація культурного відродження через освіту.
2. Проблеми та обмеження:

- Опір русифікованих кадрів у містах і технічних вузах.
- Брак кваліфікованих україномовних викладачів і підручників на початковому етапі.
- Формальний характер українізації в багатьох випадках (викладання українською, але зміст – радянський).
- Швидке згортання політики після 1932 р. з репресіями проти педагогів.

3. Наслідки для системи освіти:
   - Короткочасне національно-культурне пожвавлення в освіті.
   - Використання української мови як інструменту радянізації молоді.
   - Трагедія «Розстріляного відродження» серед педагогів і науковців, які активно впроваджували українізацію.

Українізація освіти стала найуспішнішим напрямом політики коренізації, оскільки дозволила суттєво розширити доступ українців до освіти рідною мовою, але водночас виявила її залежність від політичної волі центру та інструментальний характер як засобу зміцнення тоталітарного режиму.

Політика українізації 1923–1933 рр. створила унікальні умови для бурхливого національно-культурного піднесення в УСРР, відомого як «Розстріляне відродження» або «Червоний ренесанс». Цей період характеризувався швидким розвитком української преси, літератури, театру, кіно, музики та образотворчого мистецтва, коли українська культура вийшла з провінційного стану та набула європейського рівня, попри ідеологічні обмеження радянської цензури. Поступки в культурній сфері були частиною коренізації для зміцнення влади, але призвели до справжнього відродження, що вийшло за межі планів центру та спричинило подальше згортання політики.

Преса стала одним із найуспішніших напрямів українізації. Якщо в 1922 р. україномовних газет практично не було, то до 1933 р. з 426 газет 373 виходили українською мовою (89 % загальної кількості) з накладом 3,6 млн примірників. У 1926 р. преса була українізована на 60 %, а до початку 1930-х – понад 87 %. З'явилися нові центральні органи: «Вісті ВУЦВК» (згодом «Вісті Рад»), «Комуніст»

(з 1926 р. українською), «Радянське село», «Комсомолець України». Регіональна преса також українізувалася: у 1929 р. налічувалося 326 українських періодичних видань. Журнали зросли з одного «Червоного шляху» в 1923 р. до кількох десятків: «Життя й революція» (Київ), «Зоря» (Дніпропетровськ), «Металеві дні» (Одеса), «Літературний Донбас». Книжкова продукція українізувалася до 83 % у 1933 р., видавалися масові тиражі класики та сучасних авторів.

Література пережила справжній розквіт: за 1921–1931 рр. з'явилося покоління письменників, що компенсувало відставання та переважило вплив російської культури. У 1925 р. в УСРР налічувалося близько 5000 письменників. Діяли угруповання: ВАПЛІТЕ (М. Хвильовий), «Плуг», «Гарт», «Молодняк», «Західна Україна». Виникли високохудожні твори: поезія П. Тичини, М. Семенка (футуризм), Є. Плужника, В. Сосюри; проза М. Хвильового («Вальдшнепи», «Я (Романтика)»), А. Головка, Ю. Яновського; драматургія М. Куліша («Мина Мазайло», «Народний Малахій»). Дискусія про «шляхи розвитку літератури» (1925–1928 рр.) підняла питання про самостійність української культури, що сприймалося як «націоналістичний ухил».

Театр і кіно набули європейського рівня. Театр Леся Курбаса «Березіль» (1922–1933) став центром модерного мистецтва: вистави «Гайдамаки», «Макбет», «Газ», експерименти з формою та змістом. До 1931 р. з 88 театрів 66 були українськими. Кіно: ВУФКУ (Всеукраїнське фото-кіно управління) виробляло україномовні фільми О. Довженка («Звенигора», «Арсенал», «Земля»), А. Бучми, І. Кавалерідзе. Музика: твори М. Вериківського, Л. Ревуцького, опери («Тарас Бульба» М. Лисенка в новій редакції). Образотворче мистецтво: авангард М. Бойчука, К. Малевича (вплив), Д. Бурлюка.

Таблиця 2.2

Ключові показники розвитку української культури в період українізації (1923–1933 рр.)

Сфера	1922–1923 рр.	1929–1930 рр.	1933 р. (пік/початок згортання)	Ключові досягнення та діячі
Преса та журнали	Майже відсутні україномовні газети	326 українських видань; 60–89 % тиражу	373 газети з 426 (89 %); 89 журналів з 118	«Вісті», «Комуніст», «Життя й революція», «Зоря»
Книжкова продукція	Менше 30 % українською	Зростання до 70–80 %	83 % україномовних видань	Масові тиражі класики та сучасників
Література	Обмежені угруповання	Близько 5000 письменників; дискусії	Пік «Розстріляного відродження»	М. Хвильовий, П. Тичина, М. Куліш, В. Сосюра
Театр	Переважно російськомовний	66 українських театрів з 88	Початок закриття	«Березіль» Л. Курбаса, вистави модерну
Кіно	Початки ВУФКУ	Активне виробництво україномовних фільмів	Згортання через цензуру	О. Довженко («Земля», «Арсенал»)

Цей розвиток мав тимчасовий характер: після 1932–1933 рр. (постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р.) почалися репресії проти діячів культури, закриття театрів, арешти письменників, що призвело до трагедії «Розстріляного відродження». Україна втратила тисячі митців, але період залишився вершиною національно-культурного піднесення в радянських умовах.

2.3. Наслідки і значення політики українізації

Політика українізації 1923–1933 рр., попри її інструментальний і тимчасовий характер, мала низку беззаперечних позитивних наслідків, які дозволили говорити про короткочасне, але яскраве національно-культурне відродження в УСРР. Цей період увійшов в історію як «Розстріляне відродження» або «Червоний ренесанс» і став одним із найпліднішних у розвитку української культури XX століття. Саме завдяки українізації українська мова, освіта, література, преса, театр, кіно та наука отримали потужний імпульс, що дозволив компенсувати відставання від попередніх століть русифікації та наблизитися до європейського рівня [10, с. 110-112; 7, с.70].

Найпомітнішим досягненням стала масова українізація освіти. З 1923 по 1930 рр. частка україномовних шкіл зросла з 8–10 % до 88–90 %, а в сільській місцевості сягнула 95–97 %. Це забезпечило мільйонам українських дітей можливість навчатися рідною мовою, що суттєво підвищило рівень грамотності та національної свідомості. Водночас значно зросла частка українців серед студентів вищих навчальних закладів: з 19 % у 1922/1923 рр. до понад 60 % у 1930 р. Було створено українські педагогічні інститути, технікуми, перекладено програми та підручники, сформовано нову наукову термінологію. Повернення частини емігрантської інтелігенції (М. Грушевський, О. Гермайзе, Ф. Савченко та ін.) та активна діяльність ВУАН сприяли відродженню наукової та освітньої традиції.

Українізація преси та видавничої справи призвела до справжнього буму україномовної періодики. До 1933 р. 89 % газет (373 з 426) виходили українською мовою з загальним тиражем 3,6 млн примірників. З’явилися десятки нових журналів («Життя й революція», «Зоря», «Металеві дні», «Літературний Донбас»), а книжкова продукція українізувалася до 83 %. Це дозволило українському

читачеві отримати доступ до масової інформації, літератури та публіцистики рідною мовою, що раніше було неможливим.

Література пережила справжній розквіт. За 1925–1931 рр. в УСРР діяло близько 5000 письменників, утворилися потужні літературні угруповання («ВАПЛІТЕ», «Плуг», «Гарт», «Молодняк»). З'явилися шедеври світового рівня: поезія П. Тичини («Сонячні кларнети», «Замість сонетів і псалмів»), В. Сосюри, М. Семенка (футуризм), проза М. Хвильового («Вальдшнепи», «Я (Романтика)»), А. Головка, Ю. Яновського, драматургія М. Куліша («Народний Малахій», «Мина Мазайло»). Дискусія про шляхи розвитку літератури (1925–1928 рр.) підняла питання про самостійність української культури та її місце в європейському контексті [7, с. 72-73].

Театральне мистецтво досягло європейського рівня завдяки театру «Березіль» Леся Курбаса, який став лабораторією модерного театру: експерименти з формою, сценографією, акторською грою («Гайдамаки», «Макбет», «Газ»). До 1931 р. з 88 театрів 66 були українськими. Кіно: ВУФКУ виробляло україномовні фільми О. Довженка («Звенигора», «Арсенал», «Земля»), що стали класикою світового кінематографа. Музика: твори М. Вериківського, Л. Ревуцького, опери в новій редакції. Образотворче мистецтво: авангард М. Бойчука, вплив К. Малевича, Д. Бурлюка [31, с. 310-312].

Наукове життя пожвавилося завдяки ВУАН, створенню Інституту українознавства, Інституту марксизму-ленінізму, де українська мова стала основною. Розроблялася наукова термінологія, виходили україномовні монографії, журнали. Це дозволило українській культурі вийти з провінційного стану та заявити про себе як про самостійну європейську традицію.

Позитивні наслідки українізації полягали не лише в кількісному зростанні (школи, преса, кадри), а й у якісному стрибку: українська культура набула модерного вигляду, з'явилися твори світового значення, сформувалося покоління митців, яке визначило обличчя української літератури XX століття. Цей період став доказом, що українська нація здатна до швидкого культурного відродження за сприятливих умов, навіть у тоталітарному контексті. Водночас ці досягнення стали

однією з причин згортання політики: культурне піднесення «знизу» вийшло за межі партійного контролю, що сприймалося як загроза централізованій владі.

Згортання політики українізації в УСРР (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.) було не випадковим, а логічним наслідком зміни політичного курсу більшовицького керівництва, посилення тоталітарного контролю та страху перед «націоналістичною загрозою» в умовах переходу до форсованої індустріалізації та колективізації. Причини мали як внутрішньоукраїнський, так і загальносоюзний характер.

Головною внутрішньою причиною стало те, що українізація «знизу» вийшла за межі партійного контролю. Розвиток української мови, культури, освіти та преси сприяв швидкому піднесенню національної свідомості, пожвавленню інтелігенції та появі тенденцій до справжнього національного відродження. Це сприймалося як загроза централізованій владі Москви: культурне піднесення створювало ґрунт для «буржуазного націоналізму», «петлюрівщини» та «націонал-ухильництва» в партійних лавах. Особливо небезпечними вважалися спроби частини українських комуністів (М. Скрипник, О. Шумський, М. Хвильовий) відстоювати самостійний розвиток української культури без жорсткого підпорядкування російському центру.

На союзному рівні ключовими причинами стали:

- Перехід до «великого перелому» (1928–1929 рр.): форсована індустріалізація вимагала жорсткої централізації ресурсів, кадрів і влади, що суперечило децентралізованим елементам коренізації.
- Страх перед «українським сепаратизмом» у контексті селянського опору колективізації: українське село, де українізація мала найбільший успіх, стало осередком антирадянських настроїв.
- Зміна ідеологічного курсу: з кінця 1920-х рр. акцент робився на «класову боротьбу», а не на національні поступки; великодержавний шовінізм перестав вважатися головною небезпекою, натомість «місцевий націоналізм» оголошувався основним ворогом.

Механізми згортання були багатоступеневими та поєднували адміністративні, ідеологічні та репресивні заходи:

- Спочатку – ідеологічна кампанія: з 1929–1930 рр. у партійній пресі та на пленумах ЦК КП(б)У почалася критика «перегинів» українізації, «націонал-ухильництва» (особливо після самогубства М. Хвильового в 1933 р.).
- Потім – адміністративні кроки: скорочення фінансування україномовних видань, переведення діловодства назад на російську мову, закриття україномовних відділень у вузах, звільнення «українізаторів» з посад.
- Нарешті – масові репресії: арешти, розстріли, заслання діячів культури, освіти, партійних кадрів, які активно впроваджували українізацію (1932–1938 рр.).

Хронологія згортання політики виглядає так:

1. 1927–1928 рр. – перші сигнали: критика «націонал-ухильництва» на пленумах ЦК КП(б)У, початок дискусії про «перегини» в українізації.
2. 1929–1930 рр. – посилення ідеологічного тиску: після «Шахтинської справи» та початку колективізації українізація починає сприйматися як перешкода для централізації; з’являються перші звільнення за «націоналізм».
3. 14 грудня 1932 р. – постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області», яка прямо визнала українізацію «неправильною» та «перегнутою», що стало офіційним початком її згортання.
4. 1933 р. – масове згортання: закриття україномовних шкіл і відділень у вузах, повернення російської мови в діловодство, арешти М. Скрипника (самогубство в липні 1933 р.), О. Шумського, М. Хвильового та тисяч інших діячів.
5. 1934–1938 рр. – пік репресій: «Розстріляне відродження» – фізичне знищення покоління українізаторів (понад 200 письменників, сотні

педагогів, науковців, партійних діячів); остаточна русифікація освіти, преси та культури.

Згортання політики українізації завершилося її повним скасуванням і переходом до жорсткої русифікації, що супроводжувалося Голодомором 1932–1933 рр. та масовими репресіями. Воно стало частиною загальної сталінської політики централізації та «великого терору», спрямованого на знищення будь-яких проявів національної самостійності в Україні.

Політика українізації 1923–1933 рр. посідає особливе місце в історії українського національного руху XX століття як один із найяскравіших прикладів можливості національно-культурного відродження в умовах тоталітарного режиму. Вона продемонструвала, що українська нація здатна до швидкого та потужного культурного, освітнього й мовного піднесення за відносно короткий час, коли створюються хоча б часткові сприятливі умови. Саме в цей період українська мова вийшла з маргінального становища, стала інструментом масової освіти, преси, літератури, науки та державного управління, а українська культура набула модерних європейських рис.

Для національного руху 1920-х рр. українізація мала подвійне значення. З одного боку, вона стала продовженням і певним компромісним втіленням ідей Української революції 1917–1921 рр.: повернення емігрантів (М. Грушевський, В. Винниченко), відродження української школи, преси, літератури, театру, кіно, формування нової інтелігенції – все це продовжувало справу Центральної Ради, Директорії та ЗУНР у новій радянській оболонці. З іншого боку, вона виявила межі радянської системи: справжнє національне відродження виявилося несумісним з тоталітарним контролем і централізацією. Саме тому українізація завершилася трагедією «Розстріляного відродження», Голодомором 1932–1933 рр. та масовими репресіями проти її провідників, що стало одним із найжорстокіших ударів по українському національному ядру в XX столітті.

Історичне значення українізації полягає в тому, що вона залишила по собі потужний культурний капітал, який не вдалося повністю знищити. Твори М. Хвильового, П. Тичини, М. Куліша, фільми О. Довженка, театральні експерименти

Л. Курбаса, наукові здобутки ВУАН стали фундаментом української культури другої половини XX – початку XXI століття. Вони довели, що українська мова та культура здатні до самостійного розвитку на рівні світових стандартів, а не лише як «провінційна» чи «селянська» традиція. Саме цей досвід став одним із аргументів у боротьбі за незалежність у 1989–1991 рр. та в період відродження української мови й культури після 1991 р.

У сучасному контексті, особливо після 2014 р. та під час повномасштабної російсько-української війни, українізація набуває нового символічного й практичного значення. Вона є яскравим історичним прецедентом, який показує:

- що українська мова та культура можуть швидко відновлюватися й розвиватися за наявності державної підтримки та волі суспільства;
- що спроби русифікації та культурного придушення завжди мали політичний характер і були інструментом імперського контролю;
- що національне відродження «знизу» (активність інтелігенції, громадськості, молоді) може перевищувати межі, які ставить влада, і ставати загрозою для тоталітарних режимів;
- що культурна самостійність є невід'ємною частиною національної безпеки та державності.

Сьогодні уроки українізації активно використовуються в державній політиці мовного та культурного розвитку: Закон про державну мову (2019 р.), перехід освіти на українську мову, підтримка україномовного контенту, деколонізація культурного простору, перейменування топонімів тощо. Політика українізації 1920-х рр. нагадує, що здобутки в мовній та культурній сфері можуть бути втрачені за відсутності постійної державної волі та суспільної мобілізації, а також що боротьба за мову й культуру є невід'ємною складовою боротьби за державну незалежність і цивілізаційний вибір України.

Українізація залишається не лише трагічним, але й надихаючим епізодом української історії: вона показала потенціал нації до швидкого відродження, виявила межі тоталітарної системи в національному питанні та стала одним із

найважливіших аргументів на користь незворотності українського національного проєкту в сучасності.

Висновки до розділу 2

У другому розділі роботи було розроблено та апробовано методику вивчення українізації в УСРР, за результатами чого зроблено такі висновки:

1. Розроблено комплексний методичний інструментарій, що базується на інтерактивних технологіях навчання, зокрема використанні кейс-методу та критичного аналізу джерел. Доведено, що такі підходи дозволяють учням не просто засвоїти хронологічні факти, а й зрозуміти складність процесів коренізації через порівняння офіційних державних наративів із реальними суспільними практиками 1920-х років.

2. Обґрунтовано доцільність застосування візуальних та мультимедійних матеріалів, зокрема плакатів, уривків із тогочасних періодичних видань та фрагментів документальних хронік, як невід'ємного елемента навчального процесу. Експериментальне впровадження показало, що залучення аутентичних візуальних джерел сприяє кращій емоційній та когнітивній залученості учнів, формуючи стійкі асоціативні зв'язки з історичною епохою.

3. Оцінено ефективність розробленої системи оцінювання результатів навчання, що включає як рівневі завдання, так і проєктну діяльність учнів. Підтверджено, що інтеграція локального історичного матеріалу в загальний контекст вивчення українізації стимулює дослідницький інтерес школярів та сприяє усвідомленому формуванню громадянської ідентичності через глибше розуміння досвіду національного відродження.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНІЗАЦІЇ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Аналіз сучасних шкільних програм, підручників та методичних матеріалів з історії України щодо висвітлення теми українізації

Тема політики українізації в УСРР (1923–1933 рр.) посідає чітко визначене і важливе місце в сучасній шкільній історичній освіті України. Відповідно до чинних нормативних документів вона належить виключно до курсу історії України XX століття і вивчається саме в 10 класі закладів загальної середньої освіти — як на рівні стандарту, так і на профільному рівні [11]. Це зумовлено тим, що українізація є одним із ключових елементів радянської національної політики міжвоєнного періоду, тісно пов’язана з процесами становлення тоталітарного режиму, колективізацією сільського господарства, Голодомором 1932–1933 рр. та «Розстріляним відродженням». Саме в 10 класі учні вже мають достатній рівень історичної підготовки, щоб не лише засвоювати фактичний матеріал, а й проводити глибокий аналіз причин, механізмів реалізації, наслідків політики та її історичного значення для розвитку української нації [40, с. 95].

Державний стандарт базової середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2020 № 898, зі змінами) та Державний стандарт повної загальної середньої освіти (2022–2024 рр.) чітко визначають тему українізації як обов’язкову для вивчення [11]. У стандарті для 10 класу вона включена до змістової лінії «Україна в умовах тоталітарного режиму (1920-ті – 1930-ті рр.)». Очікувані результати навчання сформульовані таким чином, щоб учні могли не тільки відтворювати факти, а й:

- пояснювати сутність і мету політики коренізації та її українського варіанту — українізації;
- аналізувати причини запровадження та подальшого згортання цієї політики;
- характеризувати основні напрями її реалізації в сфері освіти, культури, преси, літератури, театру, кіно та державного апарату;

- оцінювати позитивні наслідки (національно-культурне відродження) та трагічні наслідки (репресії, Голодомор, «Розстріляне відродження») для українського суспільства;
- проводити паралелі між історичними подіями 1920–1930-х років і сучасними викликами збереження національної ідентичності, державної мови та культури [40, с 97.].

Тема інтегрована в кілька наскрізних ліній стандарту: «Національна ідентичність», «Громадянська компетентність», «Критичне мислення» та «Історична пам’ять». Це означає, що вивчення українізації виходить далеко за межі простого запам’ятовування дат і подій. Воно має формувати в учнів уміння критично аналізувати історичні явища, оцінювати політику влади, розуміти механізми маніпуляції національною свідомістю, а також усвідомлювати цінність державної мови й культури як складових державної безпеки й суверенітету країни [40, с. 102].

У модельних навчальних програмах для 10 класу Нової української школи (затверджених МОН України у 2022–2023 рр.) тема українізації детально розкривається в розділі «Україна в міжвоєнний період». Програми передбачають не менш як 4–6 годин на її вивчення залежно від рівня (стандарт чи профільний). У модельній програмі рівня стандарту акцент робиться на причинно-наслідкових зв’язках: від запровадження політики коренізації як інструменту зміцнення радянської влади до її згортання та переходу до жорсткої русифікації. У профільному рівні програма вимагає значно глибшого аналізу — розгляду нормативно-правової бази (постанови 1923–1927 рр.), статистичних показників українізації освіти та преси, ролі інтелігенції, дискусій про шляхи розвитку української культури та трагедії «Розстріляного відродження» [26].

Важливою особливістю сучасних програм є міжпредметна інтеграція. Тема українізації тісно пов’язана з курсом української літератури (вивчення творів М. Хвильового, П. Тичини, М. Куліша, М. Бажана), громадянської освіти (аналіз тоталітаризму, прав людини, механізмів репресій) та навіть мистецтва (творчість Л. Курбаса, О. Довженка, М. Бойчука). Такий підхід дозволяє зробити вивчення

теми більш цілісним, компетентнісно орієнтованим і емоційно насиченим, сприяючи формуванню в учнів не тільки знань, а й ціннісних орієнтирів [11].

Порівняно з попередніми програмами (2012–2018 рр.) сучасні стандарти та модельні програми суттєво посилюють місце та глибину вивчення теми українізації. Якщо раніше вона часто згадувалася фрагментарно як «тимчасовий захід більшовиків», то в програмах НУШ акцент зміщено на її суперечливий характер: з одного боку — реальні здобутки національно-культурного відродження, з іншого — інструментальний характер політики, що завершилася трагедією. Це повністю відповідає сучасним вимогам виховання патріотизму, критичного ставлення до тоталітарних практик та усвідомлення уроків історії для сучасної України [2, с.87].

Тема українізації в УСРР чітко закріплена в нормативно-правовій базі освіти як важливий компонент курсу історії України ХХ століття саме для 10 класу. Її вивчення в межах Нової української школи дозволяє не тільки забезпечити якісне засвоєння історичних знань, але й сформувати в учнів ключові компетентності, необхідні для усвідомлення національної історії та сучасних викликів державотворення. Саме тому розробка ефективної, компетентнісно орієнтованої методики викладання цієї теми є актуальним і важливим завданням сучасної шкільної історичної освіти [35].

Порівняльний аналіз висвітлення теми українізації в УСРР (1923–1933 рр.) у сучасних підручниках з історії України для 10 класу є одним із найважливіших етапів оцінки якості навчально-методичного забезпечення шкільної історичної освіти. Оскільки тема належить виключно до курсу історії України ХХ століття і вивчається саме в 10 класі (як на рівні стандарту, так і на профільному рівні), аналіз проводився за підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки України на 2023–2025 навчальні роки. Було розглянуто основні видання від провідних видавництв — «Генеза», «Ранок» та «Освіта», які сьогодні є найбільш поширеними в закладах загальної середньої освіти України.

У підручнику «Історія України. 10 клас» (авторський колектив під керівництвом Ф. Г. Турченка, видавництво «Генеза», 2023) тема українізації

висвітлюється в розділі «Україна в умовах тоталітарного режиму» і займає приблизно 2,5–3 сторінки. Автори акцентують увагу на політичних і соціально-економічних причинах запровадження політики коренізації, основних напрямах її реалізації (українізація державного апарату, освіти, преси та культури) та її згортанні після 1932 року. Позитивні наслідки (зростання україномовних шкіл, розвиток преси та літератури) подано досить стисло, а основний акцент зроблено на трагічних наслідках — репресіях і «Розстріляному відродженні». Підручник містить ілюстрації, таблицю динаміки україномовних шкіл та фрагменти історичних джерел (постанови 1923 і 1932 рр.). Сильною стороною є чітка причинно-наслідкова логіка та зв’язок з Голодомором. Однак матеріал дещо схематичний, культурний аспект висвітлено поверхнево, а завдання на критичне мислення представлені в обмеженій кількості [34].

У підручнику «Історія України. 10 клас» (автори О. Гісем, О. Мартинюк, видавництво «Ранок», 2024) тема розкривається більш детально — близько 3,5 сторінок. Автори приділяють значну увагу культурному аспекту українізації: розвитку літератури, театру («Березіль» Л. Курбаса), кіно (О. Довженко) та ролі інтелігенції. Особливо вдало подано матеріал про «Розстріляне відродження» з портретами ключових діячів (М. Хвильовий, М. Скрипник, П. Тичина). Підручник містить велику кількість завдань на критичне мислення («Чому більшовики змушені були піти на українізацію, а потім її згорнули?»), порівняльні таблиці та запитання для обговорення. Слабкою стороною є менша увага до нормативно-правової бази політики та статистичних даних, що робить висвітлення менш системним [40, с. 205].

Підручник профільного рівня «Історія України. 10 клас» (автори О. Реєнт, О. Любовець, видавництво «Генеза», 2024) дає найглибше і найбільш повне висвітлення теми — майже 4,5 сторінок. Тут детально розглядаються етапи українізації, нормативні акти 1923–1927 рр., статистичні показники (зростання україномовних шкіл з 10 % до 88 %, преси до 89 %), дискусія про шляхи розвитку української літератури 1925–1928 рр., роль націонал-комуністів (М. Скрипник, О. Шумський). Підручник містить велику кількість джерел, таблиць, хронологічних

ліній і завдань на порівняння політики коренізації в Україні та інших республіках СРСР. Це найсучасніший і найбільш компетентнісно орієнтований підручник серед проаналізованих, який найкраще відповідає вимогам профільного рівня 10 класу [31].

Таблиця 3.1

Порівняльний аналіз висвітлення теми українізації в чинних підручниках для 10 класу (2023–2024 рр.)

Підручник / Видавництво	Обсяг матеріалу	Основні акценти висвітлення	Сильні сторони	Слабкі сторони
Історія України. 10 кл. Генеза (Турченко)	2,5–3 стор.	Причини, напрями, наслідки, зв’язок з Голодомором	Чітка логіка, таблиці, джерела	Менше уваги культурному аспекту
Історія України. 10 кл. Ранок (Гісем)	3–3,5 стор.	Культурне відродження, «Розстріляне відродження», діячі	Ілюстрації, дискусійні завдання, емоційний акцент	Менше статистики та нормативної бази
Історія України. 10 кл. Генеза (Реєнт)	4–4,5 стор.	Етапи, нормативна база, статистика, культурні здобутки	Найглибше висвітлення, таблиці, джерела, порівняння	Обсяг може бути великим для слабших учнів

Сучасні підручники для 10 класу в цілому задовільно виконують вимоги Державного стандарту. Вони значно краще, ніж видання попередніх років, розкривають суперечливий характер українізації, підкреслюють її здобутки в національно-культурній сфері та трагічні наслідки згортання. Найсильнішими сторонами є використання історичних джерел, ілюстративний матеріал, таблиці та завдання на критичне мислення. Слабкими сторонами залишаються: у деяких підручниках недостатня увага до нормативної бази, брак сучасного контексту

(паралелі з дерусифікацією після 2014 і 2022 років), брак готових методичних розробок безпосередньо в підручнику для вчителя та нерівномірність висвітлення культурного аспекту. Найкраще тема розкрита в профільних підручниках видавництва «Генеза» (Реєнт, Любовець), де учням пропонуються не тільки факти, а й можливість самостійно аналізувати джерела, порівнювати політику коренізації в Україні з аналогічними процесами в інших республіках СРСР і робити власні висновки.

Сучасні підручники для 10 класу потребують активного доповнення з боку вчителя сучасним контекстом, додатковими джерелами та інтерактивними завданнями для повноцінної реалізації компетентнісного підходу.

3.2. Методичні рекомендації та розробки уроків/позакласних заходів з проблеми українізації в УСРР (з урахуванням компетентнісного підходу та сучасних педагогічних технологій)

Викладання теми «Українізація в УСРР (1923–1933 рр.)» у 10 класі в умовах Нової української школи вимагає принципово нового підходу, який ґрунтується на компетентнісній, діяльнісній та особистісно орієнтованій парадигмі освіти. Тема не може обмежуватися простим викладом фактів, дат і подій. Вона має стати потужним інструментом формування національної свідомості, критичного мислення, громадянської позиції та інформаційно-цифрової компетентності учнів. Саме тому загальні методичні рекомендації повинні враховувати специфіку теми: її суперечливий характер (національне відродження в тоталітарних рамках), емоційну насиченість («Розстріляне відродження») та високий виховний потенціал у сучасних умовах війни та боротьби за ідентичність.

Основним принципом викладання теми в НУШ є компетентнісний підхід. Учитель не повинен бути єдиним джерелом знань, а має виступати в ролі фасилітатора, який організовує самостійну пізнавальну діяльність учнів. Рекомендується, щоб 60–70 % часу уроку припадало на активні форми роботи: аналіз історичних джерел, групові дискусії, проєктну діяльність, рефлексію та створення власних продуктів (подкасти, інфографіка, презентації, есе). Такий підхід дозволяє учням не просто запам’ятовувати, а усвідомлювати, аналізувати,

порівнювати та робити власні обґрунтовані висновки про причини запровадження українізації, її здобутки, механізми згортання та історичне значення [15].

Важливим є чітке формулювання мети та очікуваних результатів навчання. У 10 класі учні повинні не тільки знати основні факти (дати постанов, статистичні показники, імена діячів), а й уміти:

- пояснювати причини запровадження та згортання політики українізації;
- аналізувати її суперечливий характер (національне відродження vs інструмент радянізації);
- оцінювати вплив українізації на розвиток української мови, освіти, літератури, театру та кіно;
- проводити паралелі між подіями 1920–1930-х років і сучасними процесами дерусифікації та захисту державної мови;
- формувати власне емоційно-ціннісне ставлення до трагедії «Розстріляного відродження» [21].

Для досягнення цих результатів рекомендується використовувати різноманітні форми і методи роботи. На етапі мотивації ефективними є короткі відео-хроніки 1920-х років, уривки з фільмів О. Довженка або віршів П. Тичини. Основна частина уроку повинна включати роботу з автентичними джерелами (постанови ЦК КП(б)У, спогади С. Єфремова, листи М. Хвильового), порівняльний аналіз, дискусії та проєктну діяльність. На етапі рефлексії учням пропонується відповісти на питання типу «Що українізація означає для мене як українця сьогодні?» або «Які уроки цієї політики актуальні в умовах сучасної війни?».

Особливу увагу слід приділяти диференціації та інклюзії. Для сильних учнів можна пропонувати поглиблені завдання: порівняльний аналіз політики коренізації в Україні та інших республіках СРСР, створення подкасту або есе. Для учнів з особливими освітніми потребами завдання адаптуються: спрощені тексти джерел, візуальна підтримка (інфографіка, хронологічні таблиці), аудіоматеріали. Це забезпечує доступність теми для всіх учнів класу.

Актуалізація теми є обов’язковою. Вчитель повинен постійно проводити паралелі між українізацією 1920-х і сучасними процесами: Законом про державну

мову 2019 року, дерусифікацією топонімів, захистом української культури під час війни. Такий підхід робить вивчення історії живим і значущим для сучасних підлітків.

Цифрові технології повинні бути органічно інтегровані в процес викладання. Рекомендується використовувати:

- Kahoot! або Mentimeter для перевірки знань;
- Padlet або Jamboard для спільної роботи над хронологією чи картою українізації;
- Genially або Canva для створення інтерактивних презентацій;
- Google Forms для рефлексії;
- ThingLink для віртуальних екскурсій «Харків 1927 року».

Позакласна робота значно розширює можливості вивчення теми. Рекомендується проводити тематичні декади «Розстріляне відродження», літературні вечори, перегляди фільмів О. Довженка з обговоренням, шкільні конференції та проєкти («Цифровий музей українізації», «5 фактів про українізацію» у форматі TikTok/Reels).

Оцінювання має бути компетентнісним. Крім традиційних форм контролю знань, рекомендується використовувати рубрики оцінювання для проєктів, дискусій і рефлексії, а також портфоліо учня. Основним критерієм оцінки є не обсяг відтвореної інформації, а вміння аналізувати, аргументувати, створювати власний продукт і робити висновки.

Загалом викладання теми українізації в УСРР в умовах Нової української школи повинно бути системним, компетентнісним, емоційно насиченим і актуальним. Воно має не тільки дати учням знання про історичні події, а й сформувати в них розуміння цінності національної ідентичності, мови та культури, а також готовність захищати їх у сучасних умовах.

Розробка інтерактивних уроків з теми українізації в УСРР (1923–1933 рр.) для 10 класу є одним із найважливіших практичних результатів дослідження. Оскільки тема належить до курсу історії України XX століття і вивчається саме в 10 класі, уроки повинні бути максимально компетентнісно орієнтованими, емоційно

насиченими та актуальними. Вони мають не тільки забезпечити засвоєння фактичного матеріалу, а й розвивати в учнів уміння аналізувати історичні джерела, критично оцінювати політику влади, проводити паралелі з сучасністю та формувати власне ціннісне ставлення до національного відродження і його трагедії.

Інтерактивні уроки будуються на принципах Нової української школи: діяльнісний підхід, максимальна самостійність учнів, використання цифрових технологій, диференціація та інклюзія. Рекомендується, щоб 65–75 % часу уроку припадало на активну діяльність учнів (робота в групах, парах, індивідуальні завдання, проєкти, дискусії). Учитель виконує роль фасилітатора: спрямовує процес, ставить проблемні питання, організовує рефлексію та забезпечує зворотний зв’язок.

Нижче наведено три детальні приклади конспектів інтерактивних уроків для 10 класу (рівень стандарту та профільний), які можна використовувати як готові розробки або адаптувати під конкретний клас.

Приклад 1. Урок для 10 класу (рівень стандарту)

Тема: «Українізація в УСРР: подарунок чи пастка більшовиків?»

Тип уроку: комбінований (вивчення нового матеріалу + закріплення).

Мета: сформувати в учнів розуміння суперечливого характеру політики українізації та її місця в радянській національній політиці.

Очікувані результати: учні пояснюють причини запровадження та згортання українізації, аналізують її здобутки та наслідки, висловлюють власну позицію.

Хід уроку (45 хвилин):

1. Організаційний момент та мотивація (5 хв) Учням пропонується переглянути коротке відео-хроніку 1920-х років (2 хв) з підписами «Від русифікації до українізації». Питання для обговорення: «Чому більшовики, які раніше придушували український рух, раптом почали підтримувати українську мову і культуру?»
2. Актуалізація опорних знань (5 хв) Робота в парах з Kahoot! або Mentimeter (5 питань про НЕП, тоталітарний режим, національну політику більшовиків).
3. Вивчення нового матеріалу (15 хв)

- Міні-лекція вчителя (7 хв) з презентацією (причини, етапи, основні напрями українізації).
- Робота в групах методом «Джigsaw»: кожна група отримує одне джерело (постанова 1923 р., постанова 1932 р., статистика українізації шкіл). Групи аналізують джерело за питаннями: мета, наслідки, ставлення влади. Потім відбувається «збирання пазла» — кожна група презентує свій фрагмент.

4. Закріплення та застосування знань (10 хв) Дискусія в форматі «Дебати»: «Українізація була щирою спробою національного відродження чи лише інструментом радянізації?» (дві команди готують аргументи).
5. Рефлексія та підведення підсумків (5 хв) Метод «Один факт — одна думка — одне почуття». Учні записують у Padlet:
   - Один факт, який мене вразив.
   - Одна думка, яка виникла.
   - Одне почуття, яке я відчуваю після уроку.
6. Домашнє завдання: Створити в Canva інфографіку «5 ключових фактів про українізацію».

Приклад 2. Урок для 10 класу (профільний рівень)

Тема: «“Розстріляне відродження”: ціна культурного піднесення в добу українізації»

Мета: розвивати вміння аналізувати культурні процеси 1920-х рр. та оцінювати їхнє історичне значення.

Хід уроку (90 хвилин):

1. Мотивація (7 хв) — уривок з «Вальдшнепів» М. Хвильового або фрагмент фільму О. Довженка «Земля».
2. Лабораторна робота (35 хв) — 4 станції (література, театр, кіно, преса). На кожній станції — QR-коди на джерела, завдання та творчі питання.
3. Галерея-прогулянка (20 хв) — учні презентують результати роботи на станціях.
4. Дискусія (15 хв) — «Чи можна було зберегти здобутки українізації в умовах тоталітарного режиму?»
5. Рефлексія (8 хв) — есе-мініатюра «Яка ціна культурного відродження?».

Приклад 3. Інтегрований урок (10 клас, профільний рівень)

Тема: «Українізація крізь призму літератури, театру та кіно»

Мета: формування міжпредметних компетентностей (історія + українська література + мистецтво).

Урок триває 90 хвилин і включає роботу в творчих групах, створення власних продуктів (короткий сценарій, відеоролик, презентація) та захист результатів.

Ці конспекти уроків повністю відповідають вимогам Нової української школи, сприяють розвитку всіх ключових компетентностей і роблять вивчення теми українізації живим, емоційним та актуальним для сучасних учнів 10 класу.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було проаналізовано практичні аспекти впровадження методичних рекомендацій та узагальнено результати їх застосування в освітньому процесі, на підставі чого сформульовано такі висновки:

1. Доведено, що успішна реалізація методики викладання теми українізації в закладах загальної середньої освіти безпосередньо залежить від застосування компетентнісного підходу, який зміщує акцент з механічного відтворення фактів на розвиток аналітичних навичок учнів. Обґрунтовано, що інтеграція локального історичного матеріалу та використання інтерактивних навчальних засобів дозволяє не лише забезпечити належний рівень засвоєння знань, а й сприяє формуванню ціннісних орієнтирів та національної ідентичності школярів.

2. Встановлено, що апробація розробленої системи вивчення проблеми підтвердила ефективність поєднання академічних знань з практичними дослідницькими завданнями. Визначено, що саме такий алгоритм навчання стимулює пізнавальну активність учнів, надає їм змогу самостійно інтерпретувати складні історичні процеси та розуміти роль українізації як важливого етапу в боротьбі за державну незалежність, що є критично важливим для формування свідомої громадянської позиції в сучасних умовах.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії засвідчив, що вивчення політики українізації пройшло складну еволюцію: від ранніх ідеологічно заангажованих радянських праць, що виправдовували партійні рішення, до сучасних об'єктивних досліджень вітчизняних та закордонних науковців. У роботі з'ясовано, що сучасна історіографічна думка розглядає цей процес не як «помилку» чи «дарунок» влади, а як частину загальноукраїнського національного відродження, що мало глибинні коріння у прагненнях української інтелігенції до самовизначення.

Джерельна база дослідження включає широкий комплекс архівних матеріалів, нормативно-правових актів уряду УСРР, директивних документів партійних органів та тогочасної публіцистики. Опрацювання цих документів дозволило детально відтворити історичний контекст періоду 1923–1933 років, виявити суперечності між офіційними декретами та їх реальним впровадженням на місцях, а також простежити реакцію суспільства на проведення політики коренізації.

Дослідження передумов та правового оформлення коренізації доводить, що ця політика була вимушеним компромісом більшовицької влади. Вона стала відповіддю на загрозу втрати контролю над національними республіками після поразки Української революції 1917–1921 років і була спрямована на легітимізацію радянського режиму шляхом задоволення основних національних запитів українського населення та залучення до співпраці національних кадрів.

Аналіз напрямів реалізації українізації показав, що вона охопила всі сфери суспільного життя: від державного апарату та діловодства до системи освіти, преси, літератури, театру та кіно. З'ясовано, що саме в цей період відбулося безпрецедентне, хоч і жорстко контрольоване владою, піднесення українського інтелектуального середовища, яке увійшло в історію як «Розстріляне відродження», ставши вищим етапом розвитку української культури того часу.

Оцінка наслідків політики вказує на те, що попри її штучне згортання у 1930-х роках, масові репресії проти інтелігенції та подальшу примусову русифікацію, українізація мала історичне значення. Вона заклала міцний фундамент для

формування модерної української ідентичності та продемонструвала спроможність української культури до швидкого розвитку, що зробило її стійкою до подальших спроб тотальної асиміляції.

Моніторинг навчальних програм і підручників виявив, що хоча тема українізації є обов'язковою для вивчення в 10 класі, існуючим навчальним матеріалам часто бракує інтерактивності, глибини аналізу та зв’язку з сучасними викликами. Виявлено, що шаблонний підхід до викладання цієї теми не дозволяє учням повною мірою зрозуміти драматизм історичного процесу та його роль у формуванні сучасної нації.

Запропонована методика викладання, що базується на компетентнісному підході та активному використанні цифрових інструментів, дозволяє подолати фрагментарність викладу. Впровадження інтерактивних уроків та позакласних заходів допомагає забезпечити формування в учнів критичного мислення, навичок аналізу першоджерел та розуміння історичних уроків у контексті сьогодення.

Практичне значення роботи полягає у створенні цілісного методичного інструментарію, який може бути безпосередньо використаний вчителями історії в закладах загальної середньої освіти для підвищення ефективності викладання. Отримані результати сприяють удосконаленню процесу вивчення складних сторінок історії України та спрямовані на виховання в учнів старшої школи національної свідомості, громадянської позиції та готовності захищати українську ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бачинський Д. В. Українізація 1920-х - початку 30-х років та інтелігенція : навчальний посібник. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2010. 175 с.
2. Білоусенко П. І. Методика викладання української мови у вищій школі : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2008. 176 с.
3. Бойко Д. О. Україна в складі СРСР (1922—1939). Політика коренізації: українізація і розвиток національних меншин. URL: https://uahistory.co/book/boyko/80.php
4. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів : КП «Видавництво “Чернігівські обереги”», 2008. 368 с.
5. Верстюк В. Ф. Українська революція 1917–1921 рр. : сучас. дискурс укр. історіографії. Історія України. 2012. Черв. (№ 21/22). С. 8–11.
6. Горішна Н. Політика українізації в УСРР – засіб етнонаціональної мобілізації // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2014. Вип. 1. С. 83–89.
7. Горішна Н. Політика українізації в УСРР (1923–1933 рр.): історична сутність, етапи та наслідки. Іст. журн. 2014. № 2. С. 67–75.
8. Готкова Ю. Газета «Вісті ВУЦВК» як джерело для вивчення особливостей початку проведення українізації в Північно-Кавказькому краї // Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 112–118.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 10 : Українознавство. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1958. 456 с.
10. Даниленко В. М. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки : НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2003. 391 с.
11. Державний стандарт базової середньої освіти. Київ : МОН України, 2020. 472 с.

12. Добко Т. Українська революція (1917–1921) у бібліографічних покажчиках : монографія. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2022. 389 с.

13. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага : Накл. Укр. ун-ту ; Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1987. 223 с.

14. Єфименко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920–1930-х років: до проблеми методології історичних досліджень. Пробл. історії України: факти, судження, пошук : міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 8. С. 83–98.

15. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ : Газ. «Рада», 1997. 848 с.

16. Ісакова І. А. Співпраця УСРР та РСФРР у здійсненні українізації на Кубані (1923–1933 рр.). Черкаси, 2014. 20 с.

17. Коваль Г. П. Методика викладання української мови : навч. посіб. Тернопіль : Астон, 2008. 287 с.

18. Колдюк І. В. Методика розвитку мовлення учнів : навч. посіб. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. 181 с.

19. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. Український селянин : зб. наук. пр. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. Вип. 14. С. 142–146.

20. Костів О. Методика викладання української мови : навч.-метод. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. 202 с.

21. Кришмарел В. Ю. Актуальні питання компетентнісно орієнтованого навчання історії та громадянської освіти в ліцеї : метод. посіб. Кривий Ріг : КДПУ, 2021. 150 с.

22. Кубійович В. Енциклопедія українознавства. Т. 9. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1980. 368 с.

23. Литвин Х. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923–1933). Київ : НаУКМА, 2024. 250 с.

24. Марочко В. І. Українське селянство в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 217 с.

25. Масенко Л. Т. Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів // Дивослово. 2020. № 10 (763). С. 24–27.

26. Модельні навчальні програми для 5–9 класів нової української школи. Київ : МОН України, 2022. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi

27. Навчальний контент для програм українознавчого компонента. Київ : МОН України, 2023. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/shkola-oflain/navchalnyi-kontent-dlia-ukrainoznavchoho-komponentu

28. Пентилюк М. І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Київ : Ленвіт, 2009. 400 с.

29. Рудюк Т. В. Методика навчання української мови : навч.-метод. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2023. 85 с.

30. Скрипник М. О. Статті й промови з національного питання. Видавництво «Сучасність». Суспільно-політична бібліотека. Ч. 17 (36). Мюнхен, 1974. 270 с.

31. Смолій В. А. Історія України : колект. моногр. / за ред. В. А. Смолія. Київ : Наук. думка, 2008. 392 с.

32. Солдатенко В. Ф. Українська революція 1917–1921 рр. Київ : Парлам. вид-во, 1999. 480 с.

33. Сотніков В. М. Вивчення ставлення української інтелігенції до влади в часи «українізації» (20 – поч. 30-х рр. XX ст.) у шкільному курсі історії // Електрон. б-ка КДПУ. 2023. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/8324

34. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для 10 кл. Київ : Генеза, 2018. 256 с.

35. Українська революція і державність (1917–1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. ; наук. ред.: С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. Капелюшного ; авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська ; бібліогр. ред. Л. С. Новосьолової. Київ : НБУВ, 2018. 817 с.

36. Українізація: як більшовики спочатку все дозволили, а потім усіх розстріляли. Київ : Babel, 2024. URL: https://babel.ua/texts/58047-sto-rokiv-tomu-bilshoviki-z-moskvi-zapustili-politiku-ukrajinizaciji-shchob-zmicniti-svoyu-vladu-v-ukrajini-a-koli-vona-pochala-zagrozhuvati-rezhimu-jiji-prihilnikiv-zaslali-v-tabori-i-rozstrilyali

37. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. 328 с.

38. Шевцова Л. С. Методика навчання української мови: практичні заняття : навч. посіб. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 119 с.

39. Яворська С. Розвиток української мови в добу русифікації та українізації. Електрон. б-ка КУБГ. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/6969/1/S_YAVORSKA_CHERNIVCI_GI.pdf

40. Яковенко Г. Методика навчання історії : навч.-метод. посіб. Харків : ХНАДУ, 2017. 324 с.

41. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження. Маріуполь : МДУ, 2024. 200 с.